

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Педагогічний факультет

Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота магістра

з теми: **«Психологічні умови становлення
моральної самооцінки молодших школярів»**

Виконала: студентка II курсу
магістратури
групи POb1-M18 z
Спеціальності 013 Початкова освіта
Житар Тамара Сергіївна

Керівник **Столяренко О.Б.**,
кандидат психологічних наук, доцент

Рецензент: **Каньоса Н.Г.**,
кандидат психологічних наук, доцент

2019 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ САМООЦІНКИ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ	10
1.1. Дослідження феномену моральної самооцінки у психолого-педагогічній літературі	10
1.2. Психологічна характеристика розвитку моральної сфери особистості на ранніх етапах онтогенезу	21
1.3. Основні умови формування моральної самосвідомості молодшого школяра.....	30
Висновки до розділу 1	49
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНОЇ САМООЦІНКИ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА	51
2.1. Методика констатувального етапу дослідження	51
2.2. Аналіз результатів дослідження сформованості моральної самооцінки молодшого школяра.....	64
2.3. Визначення впливу зовнішніх чинників на рівень формування моральної самооцінки молодшого школяра	70
2.4. Обґрунтування програми формування моральної самооцінки в учнів молодшого шкільного віку.....	74
2.5. Зміст та структура програми формування моральної самооцінки в учнів початкової школи	79
Висновки до розділу 2.....	85
ВИСНОВКИ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	90
ДОДАТКИ	98

ВСТУП

Актуальність проблеми. Для українського суспільства питання морального розвитку особистості набуває особливої гостроти, оскільки в контексті державних та економічно-політичних трансформацій руйнуються моральні імперативи, нівелюються моральні цінності. У Законі про освіту утверджується положення про прийняття та реалізацію в нашій державі позитивних загальноєвропейських цінностей, які підтримуються освітянським простором, зокрема, наукою. Саме молоде покоління, якому випадає жити в такі переломні моменти, стикається з труднощами щодо досягнення суспільних цінностей та моральних орієнтирів. Відмічається те, що у молоді з'являються споживацькі інтереси, прагматичні потреби, ігнорування моральних і духовних цінностей та загальноприйнятих правил поведінки. У зв'язку з цим науковці особливу увагу приділяють проблемі морального розвитку молодого покоління.

Моральність молодих людей завжди була в центрі уваги науки. У наш час особливої актуальності вона набуває у віковій та педагогічній психології. За результатами соціологічних та психологічних досліджень триває зростання підлітково-юнацької злочинності, піддаються сумніву такі особистісні якості як доброта, чуйність, порядність, делікатність, скромність, ввічливість. А тому в спільноті юнаків і дівчат поширюється прагнення хитрувати, обманювати, бути крутим. На жаль, молоді люди при звичаються до таких «корисних» для виживання в сучасних умовах явищ як брутальність, хамовитість, безсердечність, жорстокість, потурання інтересів інших. Подібні поведінкові аберації позбавляють молодь сенсу життя, руйнують їх життєві плани на майбутнє, загальмовують повноцінне особистісне зростання.

Проблема формування і розвитку моральної самооцінки привернула особливу увагу вітчизняних дослідників. Значний внесок у вивчення проблеми зробили такі вчені, як М. Дригус, М. Занюк, Н. Зубалій, О. Скрипченко, В. Семиченко, Л. Фрідман. Розкриті структурні, змістовні та динамічні характеристики моральної самооцінки дітей шестирічного віку, особливості та

тенденції розвитку моральної самооцінки молодших школярів з різною успішністю, виявлено умови цілеспрямованого формування моральної самооцінки молодших школярів. Психологічні дослідження формування моральної самооцінки в онтогенезі Л. Божович, Є. Ільїн, В.Савчин дали змогу виділити чинники, які впливають на формування моральної самооцінки на ранніх етапах онтогенезу.

У зарубіжній психології питанню морального розвитку присвячені дослідження Е. Фромма, який в його основу поклав становлення індивідуальності на засадах моральної етики, засвоєння гуманістичних цінностей та формування моральних здібностей, спрямованих на добро. У концепції пошуку життєвих смислів В. Франкл виокремив джерело морального розвитку особистості, яке пов'язане з усвідомленим проживанням добродійного життя, що досягається нею за рахунок сходження до духовної досконалості. Сучасний варіант морального розвитку особистості презентовано Г. Крайг, яка доводить, що в період дорослішання інтенсивно трансформується моральність, обумовлена активними переструктуруваннями соціальних і моральних ідеалів та цінностей.

У класичній психології визначальна роль в обґрунтуванні морального розвитку людини належить С.Л. Рубінштейну, який відзначив, що моральний вчинок є критерієм моральності особистості і зумовлюється її інваріантною моральною мотивацією. Л.І. Божович досліджувала моральний розвиток як процес, що тісно пов'язаний з інтеріоризацією зовнішніх соціальних норм у внутрішні моральні цінності, які визначають моральну саморегуляцію поведінки людини. Осучаснення ідей морального розвитку було здійснено І.Д. Бехом, який довів, що базисом морального становлення особистості є механізм моральної рефлексії, за допомогою якого структуруються моральні цінності, моральна свідомість, моральний вчинок особистості. Подібної позиції дотримуються І.С. Булах, М.В. Савчин, С.О. Ставицька, Р.В. Павелків, Е.О. Помиткін, які консолідують увагу на розвитку морально-духовної самосвідомості особистості періоду дорослішання.

Проблема морального виховання учнів початкових класів у контексті психолого-педагогічної теорії та практики недостатньо досліджена, а також існує потреба подолання суперечностей між:

- суспільними викликами щодо необхідності у реалізації положень гуманістичної парадигми виховання, особистісно орієнтованого підходу в ньому та застосуванням традиційних форм і засобів педагогічної взаємодії у процесі виховання, які властиві авторитарній виховній концепції;
- задекларованими постулатами моралі як форми суспільної свідомості та рівнем моральної культури суспільства;
- значним виховним потенціалом дитячих періодичних видань і відсутністю готовності до його використання у виховній практиці в умовах школи та сім'ї.

Всеосяжна інформатизація сучасного суспільства, переважання матеріального над духовним, підміна моральних понять викривленими аналогами вимагають перегляду поглядів на сучасні засоби масової інформації, їх роль у суспільних відносинах, особливо у житті підростаючого покоління й актуалізують побудову певної концепції та окреслення стратегічних завдань для загальноосвітньої школи. Учні початкових класів особливо вразливі щодо проблем моралі та моральності, тому засоби масової інформації, які використовуються у процесі виховання і з якими безпосередньо контактують вихованці початкової школи, мають бути особливо виваженими, збалансованими з огляду на моральні категорії добра, честі, гідності, справедливості, любові тощо.

Слід зазначити, що недостатньо дослідженими залишаються питання специфіки, етапів, структурних компонентів та психологічних умов морального розвитку особистості учнів початкових класів. Існує потреба у розробці психологічного супроводу та впровадженні ефективної розвивально-профілактичної й корекційної програми морального становлення особистості вихованців початкових класів. Соціальна значущість проблеми та її недостатнє

вивчення й зумовили вибір теми нашого дослідження: **«Психологічні умови становлення моральної самооцінки молодших школярів».**

Об'єкт дослідження: моральна самооцінка молодших школярів.

Предмет дослідження: психологічні умови становлення моральної самооцінки учнів початкових класів.

Мета дослідження: визначити психологічні умови та запропонувати засоби цілеспрямованого формування моральної самооцінки у період навчання в початковій школі.

Для досягнення мети дослідження було визначено такі **завдання:**

1. Емпірично дослідити психологічні особливості моральної самооцінки молодших школярів на основі обґрунтованих показників та критеріїв.
2. З'ясувати особливості і психологічні умови, що забезпечують формування моральної самооцінки дітей молодшого шкільного віку в освітньому середовищі та в сім'ї.
3. Встановити залежність моральної самооцінки молодших школярів від особистого впливу вчителя.
4. Визначити основні чинники, які мають вплив на моральну самооцінку у молодшому шкільному віці.
5. Підготувати методичні рекомендації для вчителів та батьків щодо формування моральної самооцінки молодших школярів.

Теоретичні основи морального виховання висвітлені у фундаментальних працях вітчизняного педагога В. Сухомлинського. Особливо цінні в моральному вихованні молодших школярів казки Василя Олександровича. Насичені глибоким етичним змістом, вони настановлюють учнів на роздуми, примушують аналізувати власну поведінку, робити висновки. Моральні порушення молодших школярів, за В. Сухомлинським, це егоїзм, недисциплінованість, жорстокість, невдячність, підлість. Для цього слід проникнути у внутрішній світ молодшого школяра, зрозуміти причини, що породили зло, знайти ключі до виправлення вад. Основні причини, що

штовхають молодшого школяра на порушення моралі, здебільшого розлучення батьків, пияцтво, знущання над дитиною, постійні суперечки між батьками, непослідовність у вихованні молодших школярів від суворості та жорстокості до ласки і догоджання.

Соціально-економічні перетворення, що відбуваються в нашій країні, змушують нас розмірковувати про майбутнє Батьківщини і молоде покоління, якому судилося в ній жити. Нерідко засоби масової інформації і навколишнє середовище дитини роблять на нього негативний вплив. Під впливом різної інформації, діти часто самостійно роблять неправильний моральний вибір між добром і злом, любов'ю і ненавистю, співчуттям і жорстокістю. Саме тому виховання моральних якостей дитини, починаючи з раннього віку, стає актуальним соціальним та педагогічним завданням. В умовах компетентнісної освіти ефективно вирішення проблем морального виховання сьогодні вимагає пошуку нових шляхів або переосмислення вже відомих.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають фундаментальні ідеї, сучасні концепції, теоретичні положення: філософії освіти (Г. Васянович, І. Зязюн, С. Клепко, В. Кремень, М. Михальченко, В. Огнев'юк, Н. Скотна В. Скотний); історії розвитку вітчизняної педагогіки (А. Вихрущ, О. Вишневський, М. Євтух, В. Кемінь, В. Кравець, М. Левківський, М. Пантюк, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, М. Фіцула та ін.); психолого-педагогічних наукових досліджень учених з проблем навчання та виховання (І. Бех, О. Вишневський, О. Квас, В. Кемінь, Л. Оршанський, М. Савчин, С. Сисоєва, М. Стельмахович, М. Чепіль, П. Щербань, О. Янкович та ін.); морального виховання молодших школярів медійними засобами (В. Киричок, Л. Кольберг, Л. Круль, О. Невмержицька, О. Орлик, В. Робак, О. Савченко, В. Сухомлинський, А. Федоров, К. Чорна, С. Шейбе та ін.).

Для розв'язання поставлених у роботі завдань використано комплекс методів наукового дослідження: *пошуково-бібліографічний* – для виявлення та систематизації літературних джерел й архівних матеріалів; *проблемно-*

хронологічний – для вивчення еволюції проблеми морального виховання в історії педагогіки; *структурний* – для структурування та класифікації суспільних і педагогічних умов морального виховання учнів початкової школи засобами дитячої періодики; *порівняльно-аналітичний* – для зіставлення розвитку різних підходів, цінностей та суспільних викликів щодо морального виховання учнів початкової школи; *феноменологічний* – для з’ясування особливого і загального в питаннях морального виховання.

Наукова новизна отриманих результатів у тому, що: висвітлено роль моральної самооцінки у провідній діяльності молодшого школяра; розроблено комплекс методик для дослідження особливостей моральної самооцінки учнів початкових класів; встановлено кореляційні зв’язки між моральною самооцінкою молодших школярів та їх соціометричним статусом; визначено основний тип моральної самооцінки у молодшому шкільному віці, виділено її змістово-структурні складові; виявлено залежність моральної самооцінки молодших школярів від особистісного впливу педагога.

Практичне значення результатів полягає у можливості їх використання у подальших дослідженнях проблеми, введенні до навчальних лекційних курсів для студентів, розробленні спецкурсу для професійної перепідготовки вчителів початкових класів, обговоренні на науково-методичних семінарах тощо. З цією метою для підготовки та перепідготовки вчителів початкових класів, методичного забезпечення батьківського лекторію для удосконалення морального виховання молодших школярів засобами дитячої періодики розроблено навчальну програму спецкурсу «Моральне виховання молодших школярів засобами дитячої періодики», а також методичні рекомендації щодо використання в умовах сім’ї та школи виховного потенціалу дитячих періодичних видань у процесі морального виховання молодших школярів.

Апробація результатів дослідження. Участь у III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії» (Кам’янець-Подільський, 22 - 23 жовтня 2019 р.).

Публікації. Житар Тамара. Психологічні умови становлення моральної самооцінки молодших школярів // Всеукраїнська інтернет-конференція «Актуальні питання початкової освіти: досвід, реалії, перспективи» (Кам'янець-Подільський, 24 - 25 жовтня 2019 р. С.17 – 18.

Структура та обсяг дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (90 найменувань), додатків. Обсяг роботи 100 сторінок, із них 89 - основний текст. Робота містить 9 таблиць і 3 додатки.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі представлене теоретичне узагальнення і вирішення проблеми формування моральної самооцінки в учнів початкової школи, що виявляється в розкритті сутності та змісту цього процесу, характеристиці його проявів залежно від активізації емоційно-ціннісної та мотиваційної сфери, знань про моральні норми поведінки особистості; обґрунтуванні, розробці та апробації психолого-педагогічної системи процесу морального становлення дитини молодшого шкільного віку. Це дало нам змогу зробити наступні висновки.

1. Молодший шкільний вік — важливий сензитивний період у становленні особистісного розвитку учня. Саме тут закладаються основи моральних знань, норм, формується свідомо-емоційне ставлення до навколишнього середовища. Психологічною основою формування здатності до особистісного зростання є процес засвоєння цінностей життя і їх перетворення в змістовні елементи уявлень про моральні якості особистості. Тому важливо, щоб альтруїстичний стиль спілкування став невід'ємним складником навчально-виховного процесу. В основі цього стилю лежить розуміння, прийняття та визнання особистості учня, повна довіра йому.

2. Становлення особистісного розвитку молодшого школяра не є ізольованим процесом. Він тісно пов'язаний із його соціальним та загальнопсихічним розвитком, тобто здійснюється у контексті становлення цілісної особистості. У процесі становлення особистості в результаті взаємодії емоцій, почуттів, моральних знань, навичок та звичок виникають специфічні для морального формування найважливіші особистісні новоутворення. Останні збагачують особистість учня і є передумовою для подальшого засвоєння соціального досвіду та його морального розвитку.

3. Засвоєння молодшим школярем моральних взаємин, як окремих видів психологічних ставлень, передбачає певний ступінь розвитку у нього довільності, самооцінки, мотиваційної та емоційної сфер. Тому важливо організувати

навчально-виховний процес так, щоб максимально сприяти розвитку в учнів позитивної "Я - концепції", впевненості у своїх силах, відкритості, гуманності.

4. Показано, що у психолого-педагогічній взаємодії при здійсненні суб'єкт-суб'єктних відносин, школяреві не завжди вдається самостійно досягнути певний смисл моральних стосунків, моральних норм поведінки. Тому необхідно постійно реалізовувати спеціальну систему цілеспрямованих виховних впливів.

5. Поряд із засвоєнням моральних уявлень, слід організувати навчально-виховний процес так, щоб учень був активним суб'єктом практики конкретних моральних стосунків та вчинків, що формує власний досвід його моральної поведінки, сприяє особистісному зростанню. Важливо, щоб ці ситуації були особистісно значущими для учня та емоційно переживалися ним.

6. Стосунки школярів з дорослими, ровесниками, товаришами та іншими людьми повинні бути організовані таким чином, щоб у них була втілена модель тих моральних якостей, якими вони повинні оволодіти (співчуття, повага, відповідальність, турботливість про інших тощо). Особливого значення у цьому аспекті набуває виховання вміння у дітей враховувати наслідки власних вчинків.

7. Встановлено, що з метою адекватного сприйняття учнями морального смислу вчинків, їхня поведінка повинна бути відповідним чином мотивованою. Цьому сприяє спеціально організоване емоційне передбачення ними наслідків своєї діяльності для інших людей. Важливо, щоб діяльність, спрямована на користь людям, була пов'язана з конкретними людськими стосунками, емпатійним переживанням. Тільки за таких психолого-педагогічних умов у школярів формуються відповідні моральні якості: відповідальність, чуйність, турботливість тощо. Емоційні переживання, які виникають у процесі різноманітних видів діяльності, ніби фіксуються у її проміжних цілях та завданнях, надаючи спонукальної сили, сприяють їх перетворенню у мотиви поведінки. А для цього потрібні ситуації як засіб вправляння у такого роду емоційних переживаннях.

8. Результати дослідження дозволяють стверджувати, що процес особистісного розвитку не може здійснюватися шляхом окремих заходів. Необхідного злиття моральних почуттів та вчинків можна досягти за умови, коли завдання формування гуманістичних ставлень до оточуючих людей постійно є центром усього виховного процесу, який відбувається у всіх сферах життєдіяльності дитини. Є всі підстави стверджувати, що процес становлення морального розвитку особистості здійснюється ефективніше за умови відповідності змісту і формам життєдіяльності молодшого школяра його актуальним соціогенним потребам. Дослідження підтвердило, що процес морального виховання молодшого школяра є результативним в тому випадку, коли він не обмежується його інтелектуально-пізнавальною діяльністю, а й передбачає соціально значущі моральні дії дитини

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева М.І. Взаємодія батьків і дітей в сім'ї як виховний чинник // Розвиток ідей Г.С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях : Наук. записки ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. Київ, 2016. Вип. 20. Ч. 1. С. 24-30.
2. Амонашвили Ш.А. Психологические основы педагогики сотрудничества. Москва : Педагогика, 2014. 138 с
3. Бахмат Н. Педагогічна підготовка вчителів початкової школи: інноваційні підходи в умовах хмаро орієнтованого середовища : монографія / М-во освіти і науки України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка. Київ : Міленіум, 2017. 362 с.
4. Берк Л. Развитие ребенка. Москва : Педагогика, 2016. С. 954-962.
5. Бех І.Д. Виховання особистості. Київ : Либідь, 2012. 344 с.
6. Білзорська С.І. Психологічні аспекти виховання моральних якостей в молодшому шкільному віці // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Острог : Вид-во НУ «Острозька академія», 2016. Вип. 7. С. 15–27.
7. Бобровикова О.Н. Зарубежная школа: авторский поиск, эксперименты, находки. Москва : Просвещение, 2007. 246 с.
8. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии. 2009. № 2. С. 49-51.
9. Боришевский М.И. Развитие нравственных убеждений школьников. Київ : Либідь, 2011. 181 с.
10. Боцманова М.Э. Психологические условия формирования нравственных понятий у младших школьников // Новые исследования в психологии. 2014. – № 3. С. 28-31.
11. Булох І.С. Соціальний та особистісний простір зростання сучасного підлітка // Психологія у ХХ столітті: перспективи розвитку: матеріали VI Костюківських читань. Київ : Міленіум, 2013. Т.1. С. 162 – 167.

12. Бушуєва Н. Шестирічки: формування повноцінної навчальної мотивації // Дошкільне виховання. 2012. №9. С. 11-13.
13. Василенко Л.П. Психологічні умови засвоєння моральних норм дітьми дошкільного віку // Моральна свідомість та самосвідомість особистості: монографія / за ред. М.В. Савчина, І.М. Галяна. Дрогобич, 2009. С. 76-93.
14. Вовчик-Блакитна О.О. Психологічні передумови соціально значимої взаємодії дітей різного віку // Психологія. Київ : Наукова книга, 2011, №2. С. 80-87.
15. Выготский Л.С. Детская психология // Собр. соч. Москва : Педагогика, 2014. Т.4. 328 с.
16. Гаврилик С. М. Педагогічна ефективність театралізованої діяльності дітей в навчально-виховному комплексі школа – дошкільний навчальний заклад // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук.зб. / УДПУ ім. П. Тичини. Київ : Науковий світ, 2014. Вип. 9. С. 202-208.
17. Голян О. Молодші школярі: вікові аспекти виховання. Навчальний посібник з педагогічної психології для студентів педагогічних спеціальностей ОКР «Бакалавр». Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. 46с.
18. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? Брянск : Книга, 2009. 163 с.
19. Давыдов В.В. Психическое развитие младших школьников. Эксперимент психологического исследования. Москва : Педагогика, 2015. 160 с.
20. Джеббс Д. Моральная зрелость: диагностика развития социоморальной рефлексии // Развитие личности. 2008. № 2. С. 109–126.
21. Дідух І. А. Специфіка взаємин між рідними братами та сестрами // Психологія: [зб. наук. праць]. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. Вип. 3(6). С. 181-190.
22. Дичковська І.М. Інноваційні педагогічні технології: Навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2014. 352 с.
23. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения: Книга

- для учителя и родителей. Москва : Просвещение, 2012. 207 с.
24. Дудак Н. Т. Соціалізація особистості як результат соціально – педагогічної роботи з дітьми // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб. / УДПУ ім. П. Тичини. Київ : Наук. світ. 2014. Вип. 8. С. 176-179.
 25. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія : Навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : АБЕТКА, 2015. 342 с.
 26. Дуткевич Т.В. Загальна психологія. Теоретичний курс : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д.Г., 2015. 412 с.
 27. Дуткевич Т.В. Соціальна психологія. Теоретичний курс : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друк-Сервіс», 2013. 142 с.
 28. Дуткевич Т.В. Вікова і педагогічна психологія (курс лекцій і практикум) : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : Медобори, 2012. 218 с.
 29. Дусавицкий А.К. Межличностные отношения в младшем школьном возрасте и их зависимость от способа обучения // Вопросы психологии. 2012. №1. С. 63-65.
 30. Житарик В.І. Психологічні передумови розвитку моральності молодших школярів: дис. ... канд.. психол. наук: 19.00.07 /Житарюк Василь Іванович. Івано-Франківськ, 2008. 195 с.
 31. Загорська І. С. Розвиток рефлексії як передумова розвитку самооцінки творчих здібностей // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Збірник наукових праць. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. №6. Ч. 1. С. 267 -277.
 32. Запорожец А. В. Психологическое развитие ребёнка: изб. психол. труды в 2 т. Москва : Педагогика, 2008. Т. 2. 296 с.
 33. Захарова А.В. Особенности формирования оценки и самооценки качеств

- личности в младшем школьном возрасте // Новые исследования в психологии. 2011. № 12. С. 43-48.
34. Ківащук О.В. Психологічні чинники впливу телебачення на становлення моральної свідомості молодших школярів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». 2008. 20 с.
35. Кислевская В. Р. Изучение зависимости эмоционального самочувствия детей 6–7 летнего возраста от их отношений со сверстниками // Дошкольное воспитание. 2009. № 11. С. 35-41.
36. Коперник Г. Л. Формування соціально-комунікативної активності учнів сільської початкової школи як соціалізація особистості // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб. /УДПУ ім. П. Тичини. Київ : Наук. світ, 2013. Вип. 6. С. 90-107.
37. Коломинский Я. Л. Психология детского коллектива: система личных взаимоотношений. Минск : Народна асвета, 2005. С. 50-54.
38. Коменский Я. Избранные педагогические сочинения: В 2т. Москва : Педагогика, 2012, Т. 1. 636 с.
39. Кононенко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення молодшого школяра. Київ : Стилос, 2010. 336 с.
40. Коробко С.Л. Работа психолога з молодшими школярами: Методичний посібник. Київ : Літера ЛТД, 2015. 426 с.
41. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. Київ : Вища школа, 2008. 282 с.
42. Красньова К. В. Особливості прояву комунікативного складника у структурі сюжетно-рольової гри молодших дошкільників // Актуальні проблеми психології. Т. 4. Психологія розвитку дошкільника. Вип. 2. Зб. наук. статей / за ред. С. Д. Максименка та С. Є. Кулачківської . Київ : Нора-прінт, 2013. С.47-53.
43. Кузьменко В. У. За віком і за інтересами (комплектування різновікових

- груп) / В.У. Кузьменко // Дошкільне виховання. 2013. № 6. С. 16-20.
44. Кулачковська С. Є. Вихователь як фасилітатор особистісного зростання дитини // Розвиток ідей Г. С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: наук. записки ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2016. Вип. 20. Ч. 2. С. 2-13.
 45. Курганська Л.С. Педагогічний вплив і особливості моральної поведінки молодших школярів // Зб.наук.праць: філософія, соціологія, психологія. Вип.5. Ч.2.. Івано-Франківськ, 2012. С.106-111.
 46. Лаврентева Г. П. Культура общения школьников. Київ : Либідь, 2007. 128 с.
 47. Лапченкова І.О. Емоційне ставлення молодших школярів до себе і ровесників // Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Одеса, 2016. С.95-96.
 48. Леонтьев А. Н. Общение как объект психологического исследования // Методические проблемы социальной психологии / ред. Е. В. Шорохова. Москва : Наука, 2014. С. 105-124.
 49. Липкина А.И. Критичность и самооценка в учебной деятельности. Москва : Просвещение, 2007. 144 с.
 50. Люблинська Г.О. Дитяча психологія. Київ : Вища школа, 2011. 359 с.
 51. Максименко С. Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці. Київ : Наукова думка, 2013. 274 с.
 52. Матвієнко О.В. Основи виховання моралі у молодших школярів. Київ : Стилос, 2013. 242 с.
 53. Мдзелурі Т. В. Типові відхилення у поведінці дітей – дошкільників: Феноменологія і корекція // Розвиток ідей Г. С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: наук. записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2011. Вип. 20. Ч. 2. С. 72-84.
 54. Мерлин В.С. Личность как предмет психологического исследования: Уч. пособие к спецкурсу. Пермь : ПГПИ, 2014. 118 с.
 55. Мид М. Культура и мир детства. Избр. Произведения. Минск : Наука, 2009.

419 с.

56. Московець В.П. Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики // Психологія і суспільство: наук. журнал / гол.ред. Фурман А.В. – 2011. №8. С. 71 – 84.
57. Непомнящая Н. И. Становление личности ребёнка. Москва : Педагогика, 2012. 160 с.
58. Онисюк О.А. Особливості особистісного розвитку молодших школярів // Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. Педагогічна теорія та педагогічний досвід: перспективи і розвиток. Луцьк : Ред. вид. відділ Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки. 2017. С.12-18.
59. Оржеховська В.М. Формування соціальної відповідальності учнів у сучасній школі // Педагогіка і психологія. 2006. №11. С.20 – 31.
60. Островська К.О. Взаємозалежність оцінки та ціннісних орієнтацій молодших школярів // Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії та практики: міжвуз. зб. наук. пр. Київ – Запоріжжя – Одеса, 2012. Вип. 18. С. 112 – 123.
61. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці. Рівне : Волинські обереги, 2012. 249 с.
62. Пеньковська Н. Рефлексія як об'єкт психологічного аналізу // Практична психологія та соціальна робота. 20011. №6. С. 60 - 73.
63. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив. Минск : Политиздат, 2012. 255 с.
64. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Київ : Зарубіжна література, 2011. 294 с.
65. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості. Монографія. Київ : Наш час, 2015. 281 с.
66. Приходько Ю.О. Формування позитивних взаємин у дитячому колективі. Київ : Радянська школа, 1988. 129 с.
67. Психологический словарь / ред. А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. Москва : Политиздат, 2011. 284с.

68. Радчук Г.К. Сімейне виховання. Освітній тренінг для батьків. Навчально-методичний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2009. 124 с.
69. Раттер М. Помощь трудным детям пер. с англ. / ред. Л.Винокурова. Таллин : «Апрель-Пресс», 2010. 139 с.
70. Ричардсон Р. Семейные узы, которые связывают. Ростов-на-Дону : «Феникс», 2013. 239 с.
71. Роменець В. Вчинкова організація канонічної психології // Психологія і суспільство. 2010. №3. С. 20-56.
72. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Москва : Просвещение, 2012. 520 с.
73. Савицький О.О. Психологічні умови усвідомлення молодшими школярами моральної вимоги: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2004. 20 с..
74. Сапожникова Л. С. Самоусвідомлення – передумова підвищення моральної поведінки // Початкова школа. 2013. №7. С.23-34.
75. Семиченко В.А. Психология социальных отношений. Київ : Магістр-S, 2017. 268 с.
76. Сингаєвська С.І. Розвиток прогнозування та саморегуляції моральної поведінки молодших школярів // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії. Київ-Дрогобич : Відродження, 2012. С.170-179.
77. Скрипченко О.В. Принципи розробки методів психолого-педагогічного вивчення школярів // Педагогіка і методика. 2012. Вип. 7. С. 3-17.
78. Смольникова Г.В. Вивчення проблеми спілкування дітей різного віку в вітчизняній та зарубіжній психології // Психологія. Зб. наук. пр. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова. 2012. Вип. 14. С. 100-110.
79. Спок Б. Разговор с матерью: книга о воспитании. Москва : Политиздат, 2007. С. 120-132.
80. Столяренко О. Вікова психологія : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : Медобори, 2015. 242 с.

81. Столяренко О. Психологія : Практикум. Навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори – 2006», 2011. 214 с.
82. Столяренко О. Психологія особистості. Навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 282 с.
83. Столяренко О., Бабюк Т. Методи психолого-педагогічного дослідження : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2018. 152 с.
84. Сухомлинський В. О. Вибрані твори у 5 т. Київ : Літера ЛТД, 2007. Т. 2. 319с.
85. Тевлін Б. Л. Урок у малокомплектній школі // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Наук. зб. / УДПУ ім. П.Тичини. Київ : Науковий світ, 2015. Вип. 6. С. 70-83.
86. Ушинський К. Д. Вибрані твори у 6 т. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 2. С. 200-209.
87. Федорчук В.М. Тренінг особистісного зростання особистості // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. Вип. 8. С. 691-700.
88. Флейк-Хобсон К. Развитие ребенка и его отношений с окружающими. Таллин : НКЦО, 2011. 399 с.
89. Фридман Л.М. Психологический справочник учителя. Минск : Народна асвета, 2011. 297с.
90. Эльконин Д. Б. Детская психология. Минск : Наука, 2012. 338 с.